

KAPRONCZAY KATALIN*

Orvosok és természettudósok szerepe a nyelvművelésben a 18. századi Magyarországon

A történelem során visszatérő jelenség az új szellemi áramlatok, a társadalmi változások igényével fellépő mozgalmak összekapcsolódása az anyanyelvűség kérdésével. Nem történt ez másként a felvilágosodás századában sem, amikor a célkitűzések egyik sarkalatos pontja a tudományok anyanyelven való művelése, terjesztése volt. Ez maga után vonta azt a természetes igényt, hogy a nyelvet alkalmassá kell erre tenni, minden szakmának létre kell hoznia az anyanyelvű szakszókincset. Ebben a nehéz feladatban a nyelvet hivatásként művelő írók, költők lelkesen együttműködtek a különféle tudományterületek kutatóival.

A tudományos irodalom nyelve még a század utolsó harmadában is vegyes, főként latin és német, de öröndetes a magyar nyelven kiadott könyvek számának növekedése is. A legtöbb anyanyelvű munka a mezőgazdaság, az orvostudomány-egészségügyi felvilágosítás témakörökben jelent meg. Ez a tendencia megegyezett a felvilágosodott uralkodók által is szentesített célkitűzéssel, hogy az alapvető, a mindennapi életvitelhez szükséges tudáshoz mindenkinek joga van, mégpedig az anyanyelvén. A közhasznú ismeretek egyik legfontosabbikjaként az egészségügyi felvilágosítást jelölték meg. Már a század negyvenes éveitől kezdve jelentek meg magyar nyelvű orvosi könyvek, az 1770-es évektől pedig határozottan érezhető lendületet kapott az anyanyelvű könyvkiadás. A munkák kezdetben külhoni szerzők munkáinak fordításai voltak „*hazánk állapottyához alkalmazva*”, egyéb adalékokkal „*megjobbítva*”. A fordításokat az ország legjelesebb orvosai készítették: **Weszprémi István, Domby Sámuel, Szeli Károly, Marikovszki Márton, Madai Dávid Sámuel, Perliczy János Dániel** stb. Születtek önálló, saját kutatáson alapuló, magyar nyelven írott művek is: **Weszprémi István, Csapó József, Mátyus István, Gömör Dávid, Domby Sámuel és Rácz Sámuel** tevékenysége nyomán, mondhatni minden orvosi szakterületen. Rácz Sámuel érdemként a század utolsó évtizedében a medikusok kezébe kerültek az első magyar nyelvű tankönyvek is. Hamarosan megindult a magyar szaknyelv kialakításának első komolyabb hulláma is. A kutatók igyekeztek a szakszavak magyar megfelelőjét megtalálni. Nem csupán a kevésbé művelt olvasónak szánt felvilágosító jellegű könyvekben, de a tudományos szakkönyvekben is alkalmazták a többnyelvű szómagyarázatokat, vagy a már megszokott szótár formában, vagy a szöveg közben, zárójelben feltüntették az addig használatos latin ill. német *terminus technicus*. Több, ma is élő kifejezést hoztak létre a szülészetben, a dietétikai és járványtani művekben egyaránt. Ezt a

* Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török u. 12.

nyelvújítást azonban mindenki a saját elgondolása szerint művelte, ugyanannak a fogalomnak több magyar megfelelőjét is használták. Ezért jogos volt az a törekvés, hogy a nyelvet, a helyesírást szabályok közé kell szorítani, az egyes tudományágak szakterminológiáját létre kell hozni, illetve a már meglévőt egységesíteni.

Kétségtelen tény, hogy a tudományos nyelvújításra elsőként **Bessenyei György** hívta fel a figyelmet 1778-ban, Magyarországon c. cikkében a sokat idézett mondattal: „*Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós... de idegenen sosem...*” A magyarnyelvűség programját azonban a legalaposabban, az egész nemzet érdekeit figyelembe véve **Decsy Sámuel** orvosdoktor tette vizsgálat tárgyává 1790-ben a Pannóniai Fénysz című, Bécsben közreadott röpiratában. A nyelvművelést a magyarság megerősödéséhez szükséges eszközként jelölte meg. Nemcsak a külföldi példák követése miatt szorgalmazták a nyelv művelése céljából alakítandó hazai tudományos társaság létrehozását, de a tapasztalat is igazolta, hogy az egyéni munka nem vezet a kívánt eredményre. **Bod Péter, Bessenyei György, Révai Miklós, Kovachich Márton György, Aranka György** – és még folytathatnánk a felsorolást – készítettek terveket társaság megszervezésére, ezek azonban javarészt megrekedtek a tervezés szintjén, objektív vagy szubjektív akadályba ütközve.¹

1779-től fogva azonban egyre több, laza keretek között kommunikáló szellemi munkaközösség, baráti társulás kezdte meg működését, a hazai tudomány, ezen belül pedig a nyelvészet, nyelvújítás, szaknyelv fejlesztése érdekében.² Az orvostudomány, illetve az orvosi nyelvújítás szempontjából legértékesebb munkát felmutató, munkatársai között a legtöbb orvost magáénak mondó társulások közül az ún. Bécsi Tudós Társaságot és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságot emelhetjük ki.

A Bécsi Tudós Társaság néven javarészt az ún. testőrírókból álló munkaközösség **Görög Demeter** és **Kerekes Sámuel**, illetve az általuk szerkesztett Hadi és Más Nevezetes Történetek c. folyóirat köré csoportosult.³ Görögék a kiadáson túlmenően pályázatokat is meghirdettek. 1789-ben a bécsi Magyar Kurírban tettek közzé egy felhívást magyar nyelvű pszichológiai mű megírására. Három pályamű érkezett be: **Pálóczi Horváth Ádám** (1760–1820) irodalmár írása Pszichológia azaz: a lélekről való tudomány címmel. Másodiknak **Bárány Péter** (1763–1829), Széchenyi Ferenc titkárának munkája „*Jelenséges lélek-mény*” címmel. A harmadik pályázó személye csakúgy, mint a bírálóké, máig ismeretlen maradt. A harminc aranyas díjat Bárány Péter nyerte el. Bár a pályázat meghirdetésekor ígéretet tettek a nyertes pályamű kinyomtatására is, erre mégsem került sor. Egy későbbi elemző szerint „cenzúrai nehézségek” miatt, mivel a szerző – nem titkoltan – Kantra támaszkodott műve megírása során.⁴ Mivel Bárány nem orvos volt, fontos volt számára az orvosi szakirodalom ismerete. Baráti köréhez tartozott **Decsy Sámuel** és **Kis József** orvosdoktor, utóbbi akkor szintén a Széchenyi család szolgálatában állott, amely valószínűleg segítségére volt tanácsaival. Az orvostörténeti elemzők is elsősorban a munkához csatolt szöveget jelentőségét emelik ki, mint a pszichológiai szakszókincs kezdetét.⁵ Már a kortárs **Baróthi Szabó Dávid** is nyolc szót felvett Kisded szótárába. Ezek közül ma is használatosak: alany, inger, közvetlen, látomány, okfő, rendszer, társkép.⁶ A későbbi nyelvészek közül **ifj. Szinnyey József, Szily Kálmán, Kornis Gyula** és **Gáldi László** foglalkoztak Bárány pszichológiai szakkifejezéseivel.⁷

Ez azért is érdekes momentum, mivel a szakirodalom egyfolytában a kézirat elkallódásáról szólt. Azt is kimutatták, hogy Bárány a szakszavak vonatkozásában Rácz Sámuel és Domby Sámuel munkáit tekintette példának. A pszichológiai irodalom kutatói is eredetibb alkotásnak tartják, mint Pálóczi Horváth Ádámét, bár azt hamarosan – 1792-ben – kinyomtatták Trattner pesti nyomdájában. Horváth Ádám könyve – nem titkoltan – kompiláció, **Epikurosz, Platon, Arisztotelesz, Malabranche, Locke, Hobbes** művei nyomán készült.⁸ Fontosságát szintén a magyarnyelvűségben határozhatjuk meg, amelynek jelentőségét ő maga is kiemeli a könyv előszavában, utalva a nyelv, a szakkifejezések és a helyesírás egységesítésének egyre sürgetőbb hiányára.

Görögék 1789-ben egy másik pályázatot is kiírtak, mégpedig egy jó magyar nyelvtan megírására. Összesen öten küldtek be pályamunkát, köztük volt **Földi János** és **Gyarmathy Sámuel** orvosdoktor. A bírálatot az ún. „debreceni kör”-re bízta, amelynek tagjai a kollégium köré csoportosult – ma már kevésbé ismert – írók voltak. A legjobbnak Földi János munkáját tartották, de kiválónak minősítették Gyarmathy Sámuel grammatikáját is. Ennek ellenére egyikük munkája sem

került változatlan formában kinyomtatásra, hanem „összedolgozva” ezeket, elkészítették a „*Debreceni-Grammatika*” néven ismertté vált magyar nyelvtant, amelyet 1795-ben Bécsben adtak ki.⁹ A kötet nyelvi iskola és rendkívül sok vita és bírálat kiindulópontja lett. Mind a kortársak, mind az utókor sokat foglalkoztak vele, a vélemények erősen megoszlottak. Kazinczy Debrecen a nyelvi konzervativizmus fészkeinek tartotta. Még egyik jó barátjának – a grammatikában egyébként érintett – Földi Jánosnak is elítélően nyilatkozott róluk. Valószínűsíthető, hogy amikor Földi ki akarta adni Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika című, 1790-ben elkészült munkáját, Kazinczy rendkívül éles hangú kritikája miatt fulladt kudarcba a megjelentetés. Leveleiből egyértelműen kiviláglik, hogy az ortológia megrögzött híveinek tartotta a debrecenieket, pedig ez a sarkosított vélemény nem állja meg a helyét, feltehetően a személyes ellentétei vetítettek árnyékot a Grammatikára.¹⁰ A Grammatika bevezetésében világosan megfogalmazták, hogy „...*új szók tsinálása nem tilalmas...*”, ezek használatát elsődlegesen a tudományban tartották kívánatosnak. Ugyanakkor kihangúlyozták, hogy a nyelvi zűrzavar, a sok esetlen és alkalmatlan kifejezés használata, a helyesírás egységesítésének hiánya szükségessé teszi egy jó grammatika és egy jó szótár összeállítását, amely törvényül szolgálna az íróknak, egyenlőséget hozna az irodalomban és létrehozná a nyelvi eszközöket a tudományok műveléséhez. Ezt a gondolatmenetet később **Toldy Ferenc** is bírálta. Ugyanis a grammatika megírását alapos előtanulmányokhoz kötötte, „...*a szótár ... csak gyűjtője és bírálója lehet ... egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek...*” – vallotta. A Debreceni Grammatikáról pedig összegezve azt a véleményt alkotta, hogy legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznot, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvül szolgált.¹¹

A két magyar haza – ahogyan a kortársak nyelvhasználatában élt az anyaország és Erdély – történelmi, nyelvi, szellemi és érzelmi összetartozásának következtében a felvilágosodás elérte Erdélyt is, bár némi késéssel. A nyelvművelés-nyelvújítás munkájának összefogását, szervezését minden kétséget kizáróan az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és a központi egyéniség, Aranka György (1737–1817) nevéhez *kell* kapcsolnunk.¹² 1793. decemberében tartották első ülésüket, a királyi engedély hiányában azonban csak ún. „Próba-Társaságként” működhettek. Aranka óvta a társaságot attól, hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetévé váljon. Központi feladatként a magyar nyelvű művelődés, tudományosság megteremtését nevezték meg. A természettudományos orientálódás az 1796–1801 közötti években vált határozottá.¹³ Ebben a tevékenységben Aranka erős támaszai voltak a botanikus Benkő József, valamint a kor legjelentősebb erdélyi orvosai: a kolozsvári orvos-sebészeti intézet tanárai, a nagyobb városok gyakorló orvosai. **Nyulas Ferenc** (1758–1808), **Gecse Dániel** (1768–1824), **Pataki Sámuel** (1765–1824), **Soós Márton**, **Mátyus István** (1725–1802) és **Etienne András** jelenléte nemcsak a Társaság tudományos érdeklődését bizonyítja, munkásságuk egyben a magyar tudomány egyik fontos korszakát is jelzi. **Gyarmathy Sámuel** orvosdoktor *kell* még említenünk, akit orvosi végzettsége ellenére elsősorban nyelvészeti kutatásai révén méltat a 18. századi művelődéstörténet.

Aranka kétségtelen érdeme, hogy úgy tudta mozgósítani az orvosokat – terjedelmes levelezése által bevonva az anyaországbélieket is –, hogy az a tudományok anyanyelvű művelésének segítségével gyarapítsa a magyarság kultúráját. Aranka maga is érdeklődéssel foglalkozott az erdélyi gyógyvizekkel, ezért lelkesen támogatta Nyulas Ferenc és Pataki Sámuel ásványvízelemzéseket tartalmazó írásainak magyar nyelvű kiadatását. Arankának az a törekvése is az erdélyi orvostudomány fejlődését szolgálta, amelynek értelmében a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben folyó sebész- és bábaképzés magyarnyelvűségét szorgalmazta. A társasághoz kötődő Mátyus István Ó- és Új Diaetetikája a magyar nyelvű orvosi szakirodalom legjelesebbjei közé tartozik. A Társaság egyik legszínesebb, igen jelentős nyelvészeti eredményeket felmutató tagja a kolozsvári születésű **Gyarmathy Sámuel** (1751–1830). Ő maga írta le egyik munkája előszavában, hogy a gyógyítás mellett megmaradt szabad idejében kezdett el „*a szeretett Nemzet betses Nyelvének pallérozásával*” foglalkozni, 1788-ban látott hozzá „*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*”-ének megírásához, azonban csak 1794-ben valósult meg a mintegy 650 oldal terjedelmű mű kinyomtatása. Ugyanabban az évben jelent meg ennek kiegészítéseként az „*Új próba a magyar írás módjában*” c. írása is, amelyben egy új, egységesített helyesírás bevezetését javallotta. Nyelvészeti kutatásainak ki-

bontakozását nagyban elősegítette az Erdélyi Nyelvmívelő Társasághoz való csatlakozása. A Társaságnak sikerült pénzt szereznie és első kiadványukként Gyarmathy Nyelvmestere került az érdeklődők kezébe. A szerző 1795–1798 között végigjárta Németországot, a legtöbb időt Göttingában töltve.

Ez az út – számos egyéb kutatása mellett – nyelvészeti szempontból volt leggyümölcsözőbb számára. Meghatározó volt a **Ludwig Schläzerrel** és a nyelvész **Büttnerrel** való megismerkedése. Ekkor írta élete főművét az „*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata*” c. 400 oldalas könyvet (Göttinga, 1799), amelynek elismeréseképpen tagjai közé választotta a Göttingai Tudós Társaság. Evvel a munkájával Gyarmathy a finnugor összehasonlító nyelvészet megalapítójává vált. A lapp nyelvvel való rokonságot előtte már **Sajnovics János** (1733–1785) is felvetette 1770-ben írott könyvében, de ez az elgondolás akkor még nagyon erős ellenállásba ütközött a tudományos életben. Gyarmathy ezt a nyelvi rokonságot az egész finnugorságra kiterjesztette, a vogul és osztyák nyelvekben ismerve fel a legközelebbi nyelvrokonainkat. A török-magyar szóegyeztetéseket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy azok csak a népek érintkezéseiből eredő átvételek, nem a rokonságot bizonyítják. Nyelvészeti tevékenységének utolsó darabja az 1816-ban kinyomtatott etimológiai szótára, amelynek anyagát 57 nyelvből merítette.¹⁴ A toldalékként hozzáfűzött székely szószeretnek komoly néprajzi értéke is van.¹⁵

Röviden, de szólnunk kell a 18. századi szótárirodalom eddig nem említett emlékeiről is. A szépirodalomban szokássá vált, hogy ki-ki saját könyvének új szavait magyarázta. Ezzel egy időben megindult a különböző tudományok szókészletének összegyűjtése is. A természettudományok – ezen belül az orvostudomány – területén kiadott művek csaknem mindegyike függelékként közölte az új szakkifejezéseket, bár ekkor önálló kötetként megjelentetett orvosi szakszótár még nem készült. A botanikai szaknyelv létrehozása az orvos **Csapó József**, a nyomdokain haladó – több botanikai szószeretet közreadó – **Benkő József**, majd a terminológiát tökéletesítő két orvosdoktor, **Földi János** és **Diószeghy Sámuel** nevéhez fűződik. **Szentgyörgyi József** debreceni orvos a magyar állattani szakszókincs megalapozásával szerzett magának érdemeket.

A századfordulóra tehát létrejött az a helyzet, amelyet Kazinczy így fogalmazott meg:

„...a magyar nyelv eggy nyelv, de a poéta, a rhetor, a historicus, a theater, a piacz, az iskola s a templom nyelve nem eggy nyelv ... az *Élet*’ nyelvén kívül most egy más is támadt, a’ *Könyvek nyelve*...”¹⁶ Az orvosi szaknyelv kialakulásának hőskora, amely a 18. század utolsó harmadára tehető, több évtizedes – a történelem által kikényszerített – hallgatás után a reformkorban kapott új lendületet és teljessé lett ki.

IRODALOM

1. *Toldy Ferenc*: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In: Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. VII. köt. 354–393. p.
2. *Wallaszky Pál*: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Budae, typ. Univeristatis, 1808.
3. *Gyárfás Ágnes*: A Bécsi Tudós Társaság és kapcsolatai. Széphalom 3. 1991. 343–61. p.
4. *Gyárfás Ágnes*: Az első magyar bölcséleti mű és története: *Bárany Péter*: Jelenséges lélek-mény. Bp., MTA Könyvtára, 1990. (MTA Könyvtárának Közleményei, 27[102].)
5. *Gyárfás Ágnes*: Bárany Péter Magyar Pszichológiájának szószeredete. Magyar Könyvszemle, 1987, 103., 2., 126–137. p.
6. *Baróti Szabó Dávid*: Kisded szótár... Kassa, Landerer, 1784.
7. *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára. 1–2. köt. Bp., Hornyánszky, 1902. – Előszó.
8. *Pálóczi Horváth Ádám*: Pszichológia, az az a lélekről való tudomány. Pest, Trattner, 1792.
9. Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Béts, a Magyar Hirmondó Íróinak Költségével – Alberti betőivel, 1795.
10. *Benkő Lóránt*: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., Akadémiai K., 1982. 16–17., 35–37. p. (Nyelvtudományi értekezések 113.)
11. *Toldy Ferenc*: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig. Pest, Emich, 1864–1865. 32., 35–37., 113–114., 150–164., 178–181. p.
12. *Benkő Samu*: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és kora. In: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994. 14–17. p.
13. *Tófalvi Zoltán*: Vidék és tudomány az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994. 68–74. p.
14. *Gyarmathy Sámuel*: Vocabularium... Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett... Béts, Zwack, 1816.
15. *Buzinkay Géza*: Gyarmathy Sámuel (1751–1830). Orvosi Hetilap, 1970, 111., 26., 1529–1532. p.
16. *Benkő Lóránt*: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., Akadémiai K., 1982. 35. p. (Nyelvtudományi Értekezések 113.)